

Inscriptiones Graecae. Consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis editae. Vol. X, pars II, fasc. 1/suppl. 1: *Inscriptiones Thessalonicae et viciniae.* Supplementum primum: *Tituli inter a. MCMLX et MMXV reperti.* Edidit PANTELIS M. NIGDELIS. De Gruyter, Berlin – Boston 2017. ISBN 978-3-11-052336-2. XI, 237 pp. EUR 299.

Titulos Thessalonicenses usque ad a. 1960 repertos a. 1972 edidit Carolus Edson in fasciculo *Inscriptionum Graecarum X 2*, 1. Haec editio Edsoniana continet titulos plus mille. Post a. 1960 reperti tamen sunt tituli plurimi (inter quos multi in ferrivia subterranea aedificanda), id quod vel ex eo apparet, quod qui scripsit librum eum de quo sermo est hoc loco, P. M. Nidgelis, iam a. 2006 edidit librum qui inscribitur *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια*, a. 2015 librum eiusdem nominis addito numero "II". Titulis post a. 1960 repertis tamen addendi erant ii, qui iam ante a. 1960 editi erant, sed qui nescio qua de causa in editionem Edsonianam non sunt recepti (e. g. 1417 et 1419, tituli editi a. 1946 et 1915); ita facile intellegitur, cur a. 2000 consilium captum est fasciculos *Inscriptionum Graecarum* duos Thessalonicenses edendos esse, alterum, nunc editum, destinatum titulis omnibus recens repertis colligendis, alterum addendis ad titulos Edsonianos proferendis et indicibus generalibus (haec didici e Praefatione, p. [V]); nescio an liceat sperare etiam imagines quasdam titulorum a. 1972 editorum additum iri; editio enim Edsoniana non est illustrata multis imaginibus. Quod ad indices generales attinet, videntur esse intelligendi indices comprehendentes titulos tam Edsonianos quam Nidgelianos in hoc fasciculo editos; indices autem insunt iam in fasciculo Edsoniano et ut mihi quidem videtur optimi (v. infra) in hac editione.

Hac editione continentur tituli n. 1042–1673, id est tituli plus sescenti, inter quos omnino inediti sunt plures (v. p. 517); asterisco notati sunt ii, de quorum origine non omnino constat. Tituli divisi sunt in capita haec: I. Decreta. Leges. Edicta (1042–1048); II. Dedicaciones (1049–1058); III. Tituli honorarii (1059–1071), scilicet tituli positi in honorem imperatorum senatorum aliorum; IV. Invitationes ad munera (1072–1076); V. Catalogus (1077; i.e. *SEG* 49, 814); VI. Varia (1078–1082); VII. Tituli sepulcrales; VIII. Tituli aetatis serioris et Christiani (1484–1559); IX. Tituli generis dubii (1560–1583); X. Incerta (1584–1648); XI. Tituli in vicinia urbis inventi (1649–1673). Nota deesse caput in editionibus titulorum Latinorum usitatus, caput scilicet dedicatum proponendis titulis magistratum officialium militum vel sim. (de quibus v. infra); ita tituli huius generis hominum, dispersi inter titulos praesertim sepulcrales, eruendi sunt ex indicibus (de titulis his v. etiam infra). Quod ad titulos capitis XI attinet, vocabulo "vicinia" videntur significari loca quae a Thessalonica distant non plus km. 25–30 (quamquam non omnes locos inveni in tabula geographica ea, qua solitus sum uti, *Macedonia* edita a *Road Editions*), ita ut videatur eos facile posse haberi pro Thessalonicensibus, praesertim cum tituli quidam reperti sint in ipso suburbio Thessalonicensi (e. g. n. 1652 repertus loco cui nomen est Πυλαία). At caput destinatum titulis in vicinia repertis eo quodammodo videtur posse explicari, quod in hac editione tituli in capitibus pluribus (VII, VIII 6, IX, X) proponuntur non secundum argumentum, sed secundum locum, in quo sunt inventi et in capite VII etiam secundum formam ipsius monumenti; caput enim hoc divisum est in "tabulas", "stelas", "aras", eqs.

Ut expectaveris in editione titulorum Thessalonicensium, quamvis non desint tituli antiquiores (e. g. 1042, 1043, 1651, 1652), tituli plurimi attribuendi sunt aetati Romanae, praesertim saeculis I–III, id quod etiam ex numero nominum Romanorum facile perspicitur; Thessalonicenses enim non omnes, at certe plurimi aetate imperatoria videntur fuisse cives Romani. Quod ad nomina gentilia attinet, valde notabile mihi videtur haec saepissime non esse nomina imperatorum (quae tamen

non omnino desunt) sed alia, saepius rarissima (v. infra); hoc mihi videtur posse explicari sumendo plurimos Thessalonicenses aetate imperatoria originem traxisse a hominibus qui aetate antiquiore ex Italia in Macedoniam migraverint.

Ut fit etiam in aliis voluminibus *Inscriptionum Graecarum* (id quod est valde laudandum), etiam tituli Latini in hoc fasciculo proponuntur. Eorundem numerus tamen non est magnus; Thessalonicenses enim, quamvis aetate imperatorum plerumque fuerint cives Romani (v. supra), lingua Latina non utebantur, utpote in civitate Graeca, quae saeculo demum III facta est colonia. Titulos Latinos inveni hos: 1055. 1084. 1175. 1177. 1197. 1206. 1229. 1233. 1235. 1280. 1284. 1290. 1336. 1337. 1358. 1360. 1369. 1385. 1402. 1570. 1571. 1661 et praeterea aetate labente 1493. 1516. 1540 (tituli 1055 et 1571 tamen origine fortasse sunt Philippenses). Tituli bilingues ita, ut lingua Latina sit prior, sunt tituli 1052. 1083. 1198. 1199. 1668 (lapis miliarium Cn. Egnati proconsulis saeculo II a. C., de cuius nomine via Egnatia appellata est); in titulis 1358 sepulcrali antiquiore, 1484 edicto Iustini II post a. 569, 1650 aetatis ipsius Augusti, in quo mentio fit operum quae fecit mulier nomine Avia A. f. Posilla, textus Graecus praecedat verba Latina. Lapidem denique 1197 et 1233 primum inscripti sunt titulo Latino, aetate posteriore Graeco.

Cum hoc volumen contineat numerum titulorum magnum, facile intellegitur inter eos reperiri multos scitu dignos etiam iis, qui non contenti sunt titulis tantum Thessalonicensibus investigandis; notabile mihi videtur e. g. carmen iambicum ineditum 1117 inscriptum in lapide sepulcrali hominis qui fuit etiam ipse poeta (v. 3) et ὄρνεαγρέτης (= ὁ ὄρνεαγρέτης, vocabulum novum; Nigdelis confert ἠηραγρέτης, ἱππαγρέτης), ὄνειροφόντης (i. q. ὄνειροφάντης?) καὶ καλῶν ἐπίσκοπος [ἄ]στρων. Quod ad res Romanas pertinet, deest, ut supra iam scripsi, caput dedicatum titulis res publicam et militarem populi Romani illustrantibus, in hac editione dispersis in capita multa. De his titulis notabiles mihi videntur praeter miliarium, cuius iam feci mentionem, 1668 et titulos quosdam propositos in in capite III destinato titulis honorariis, e. g. hi: 1061 Graecus Augusti liberti procuratoris provinciae Macedoniae (cuius generis procuratores alibi non memorantur), 1084 (*arc(arius) XX her(editatum) pr(ovinciae) Mac(edoniae)*), 1175 (C. Vibius [Quartus], homo ordinis equestris notus etiam ex titulo Philippensi *ILS* 2538), 1360 (*equus* quidam *alae Maced<o>nicae*), 1369 Latinus et 1466 Graecus dispensatoris et tabularii kalendarii Caesiani, 1385 *Aug(usti) disp(ensatoris)*, 1402 (= *AE* 2003, 1593), titulus positus a centurione legionis II Adiutricis filio equiti Romano annorum XVI, 1516 sepulcralis saeculi IV bestiarum, qui est *pre(n)sus (a) leopardo [mors]u (in) refugio* (quod est, ut observat Nigdelis, locus – in amphitheatro vel in loco alio ubi munera praebantur – destinatus gladiatoribus vita periclitantibus). In titulis ad munera pertinentibus saeculi III 1073. 1074. 1075 aetas titulorum definitur primum nominibus consulum, deinde indicando computationes annorum tam Actiacam quam provincialem ita, ut praecedant verba ἑλληνικῆ δὲ ἔτους ..., id quod non putaverim inveniri alibi.

Ut in rebus Romanis maneam, observari potest in titulis hic propositis inveniri nomina gentilia cum ea, quae hic primum inter nomina Thessalonicensia videntur reperiri (ut *Cercenius Crepereius Luscius*), tum ea, quae in partibus imperii Romani orientalibus antea non erant nota (ut *Aedius Epicius Heduleius* [?] *Latrius Mestius* [?] *Pilonius Veianus/Veius*), tum ea denique, quae antea omnino ignorabantur (*Autadius* – nam Αὐτάδιος re vera videtur esse legendum in 1400 –, *Ofesius* 1379). Quod ad nomen Latinorum scribendi rationem attinet, nota <ει> pro [i] (id est *i* correpta) in Γεμεινίαν 1067 (cf. etiam Εἰοῦστα 1457), Σουλφικία (ubi expectaveris Σουλπικία) 1193, Φωντεία (ita non semel sed ter) pro Φωντήια 1292. Nota denique in hoc quoque volumine

Inscriptionum Graecarum nomina in -ουιος finientia accentum habere supra litteram Y, id quod mihi certe minus probatur, cum litteris <ου> exprimatur non syllaba sed consonans [v]; in *Année épigraphique* certe semper scribitur cum Φλάβιος tum Φλάουιος. (De nominibus non Romanis satis mihi videtur dixisse D. Dana, <http://bmc.brynmawr.edu/2018/2018-01-23.html>).

Ut par est, tituli commentario digni omnes instructi sunt commentariis non verbosis sed sufficientibus (ad 1384 tamen potuerat addi Fulcinium Silonem, nescio an eundem, inveniri etiam Beroeae, Επιγραφές κάτω Μακεδονίας II 1, 62). At iam videamus de singulis. Titulus n. 1267: non video, quomodo ΦΙΛΑΔΕΛΦΙ (in lapide legitur -ΔΕΛΦΙ) in v. 8 possit haberi pro dativo et pro indicatione patriae Aurelii Alexandri cuius mentio fit in v. 2–3; rectam igitur interpretationem mihi videtur proposuisse J. Curbera laudatus in commentario, qui putat agi de signo Alexandri ita, ut legendum sit Φιλαδέλφι, quae forma finiens in -i, quae in titulis Graecis aetatis posterioris invenitur saepius (e. g. *IGR* III 883 = *AE* 1950, 248 *Εὐτύχ(ε)ι, Ἡμέρι!*; *IG* XIV 2526; *IGLS* XVII, 1, 435; *AE* 1952, 175; 1975, 455; 2012, 1693), videtur imitari quodammodo vocativum Latinum. 1284 "s. II¹ p.": mihi verba *ex testamento, arbitrato* eqs. et etiam alia in hoc titulo videntur indicare aetatem paulo antiquiorem. 1336: *C(ai) f(ilio)* (non *f(ili)*). 1337: littera ea, quae in v. 2 legitur post *Bassus*, mihi videtur esse non *G* incipiens cognomen alterum sed Θ, id est *theta nigrum* q. d. indicans Bassum iam obiisse mortem. 1370: *vern(ae)* (non *vern(a)*); et, quod ad commentarium attinet, *kalendarium* mihi videtur esse appellandum *Caesianum* (ita recte dicitur in indicibus p. 532), non *Caesiani*.

Indices, ut ex p. [519] discimus, composuit Klaus Hallof praeter grammaticum, qui debetur curis J. Curbera (p. 550). Mihi certe hi indices videntur esse optimi et completi omnia scitu digna (notavi tamen haec menda, minoris autem momenti: P. Popillius habuit cognomen *Salvius*, non *Salvus*, ut scriptum est ter; *c(enturio)* pro "*c(enturius)*", p. 533; *salveo*, non *salvo*, cum agatur de verbo coniugationis II, non III, p. 548; errore sine dubio cognomen Κόρδος – Latine *Cordus* – positum est inter "obscura" p. 553).

Indices sequuntur imagines photographicae titulorum si non omnium, at certe plurimorum, non magni moduli, sed in quibus inscriptiones bene leguntur, et, cum volumen totum scriptum sit lingua Latina satis eleganti (in 1045 "Debuisset quaestores duo" fortasse quaedam exciderunt), mihi iam videor posse facere finem huic censurae observando hanc editionem rerum epigraphicarum studiosis esse non utilissimam tantum sed etiam gratissimam et gratulando et ipsi scriptori Nigdelis et editoribus *Inscriptionum Graecarum*.

Olli Salomies

THEODOSIA STEFANIDOU-TIVERIOU: *Die lokalen Sarkophage aus Thessaloniki. Mit epigraphischen Beiträgen von PANTELIS NIGDELIS*. Deutsches Archäologisches Institut, Sarkophag-Studien 8. Verlag Franz Philipp Rutzen, Ruppolding 2014. ISBN 978-3-447-10240-7. XVIII, 302 S., 10 Beilagen, 100 Tafeln. EUR 99.

Il presente volume è il secondo nella collana "Sarkophag-Studien" dell'Istituto Germanico a essere dedicato all'analisi di un singolo centro di produzione locale di sarcofagi romani imperiali. I materiali raccolti nel catalogo (216 sarcofagi e 26 *ostothekai*) costituiscono, dopo quelli di Atene, il più